

HUGO KÁROLY IRATAI A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRÁBAN.

VÉRTESY JENŐTŐL.

Hugo Károly iratait a költő rokonától, *Frankl* Bernáttól vette meg a Múzeum. Hatalmas gyűjtemény ez, egy csomó kisebb-nagyobb eredeti kézirat, még több újságból kivágott czikk. Kiegészíti az irodalmi levelestár *Hugo*-levelezése, jobbadán hozzáírt levelek. A gyűjtemény eléggé értékes. Három nemzet irodalmának eme Don Quijotéját teljes közeli világításban mutatja be, itt találjuk kiadatlan dolgait s egész sereg rávonatkozó adat, czikk, mi egymás van összegyűjtve benne. A tehetséges, de főleg egyénisége miatt érdekes alak élete most már előttünk áll, főképp attól az időtől fogva, mikor Pestet elhagyván, a világ fővárosába, Párisba megy hosszabb tartózkodásra. Életének ezen korszakát eddig némi homály takarta, csak itt-ott bukkant elő, bujdosván széles e nagy világon, mint a költők őse és királya, *Homeros*, a kihez kedvtelve hasonlított magát lázas képzelődésében.

A mi *Hugo* Károly fiatalságát, első küzdelmeit s nehezen kivivott diadalait illeti, egy lelkes *Hugo*-kutató, *Kőrös* Endre meglehetősen pontossággal összeállította.¹ Nem lehet egyebet szemére vetni, minthogy túlságosan lelkesedik hőséért s föltétlenül hisz *Hugo* saját adataiban. Nem a *Hugo* jóhiszeműsége esik kifogás alá, hanem önbálványozása, képzelgése teszi kétségessé jóformán minden sorát. Minduntalan elhagyta az egyenes, biztos utat s ama mocsarak felé bolyongott el, a hová a fantázia lidércztüze csábítja el az embert.

Születési éve most se biztos, de már félévi pontossággal meghatározható. *Szinnyei*² és *Wurzbach*³ 1806-ra teszik az évet, *Kőrös* két évvel későbbre. A költő sohase vallotta be, a rá vonat-

¹ *Hugo* Károly ifjúsága. Irodalomtörténeti Közlemények, 1894. — *Hugo* Károly magyar drámája. U. o. 1897.

² Magyar írók élete és munkái. IV. k. ³ Biogr. Lexicon. IX. Th.

kozó anyakönyvi kivonatok elvesztek, csak iskoláztatásából lehetett következtetni rá. A Múzeum gyűjteményében (3867. Fol. Lat.) van egy sereg okmánya, köztük az egyetemi orvosi kar bizonyítványai. Itt olvasható, hogy 1826 márczius 31-én és augusztus 31-én tizenkilenc éves, tehát születése napja 1806 szeptember 1-je és 1807 márczius 30-a közé esik. Ugyanitt vannak bizonyítványok katonaoorvosi működéséről, melyek igen hízolgók. Nem tudni, mennyire vehetők komolyan későbbi irataiban azon magasztalások, melyekkel orvosi működését illeti, de bizonyos, hogy két becses orvosi tulajdon megvolt benne: a lelkiismeretesség és az önfeláldozás. A harcztéren, a süvöltő golyók között épen olyan bátran szedte föl a sebesült lengyel vitézeket, a hogy a kórházakban ápolta a kolerás orosz katonákat. Nem sok idő tellett bele, mire az irodalmi dicsőség megkápráztatta szemét s mindenáron író akart lenni. Párisban, Berlinben járt; akkortájtban tért át a katolikus hitre, cserélte föl úgy vezeték-, mint keresztnévét s fájának nagy alkalmazkodó-képességével próbált simulni különféle irányokhoz, a honnét sikert várt. Igen jellemző csak futó tekintetet vetni drámái oly különböző irányára. Mindig azon irány felé fordult, a honnan a siker szele fujt. De e sokféle iránynyal való próbálkozás nem a rideg számításból fakadt, hanem a mértéktelen önbizalomból, mert meg volt győződve, hogy nincs az az irodalmi forma, a melyben *Hugo* Károly ne elsőrangú munkát alkotna.

Gyűjteményünkben található a bécsi Hofburg-Theater levelei, melyekben visszautasítják a *Hugo* darabjait. 1841 szeptember 30-án a «*Modernes Fatum oder Verschiedene Liebeswege*» című darabját küldik vissza. (E darab mindez ideig ismeretlen.) 1843 július 22-én a «*Das Schauspiel der Welt*»-et utasítják vissza azzal a nagyon is igaz megokolással, hogy a színmű nem alkalmas a színpadra. A minthogy nem is az: hosszadalmas, vontatott *Calderon*-utánzás. 1844 december 16-án a «*Brutus és Lucretiát*» nem fogadják el, mert mostanában adták *Ponsard* «*Lucretiáját*» s nem akarják megint ugyanezt a tárgyát színre hozni. Nem tudni, ha vajjon másképen előadták volna, de nem lehetetlen, mert e darabja föltétlenül értékesebb amazoknál s nem erő nélkül van földolgozva. Mellesleg jobb is, mint a *Ponsardé*, bár ez nem sokat mond.

Rövid idő alatt több drámát írt s egymás után küldözgette be lankadatlan buzgalommal. Hitt valamennyiben. S már ekkor megvolt az a véleménye, hogy művész hazája széles e világ. A miket Bécsben nem fogadtak el, küldötte Németországba. Itt fekszenek előttünk a drezdai szász udvari színház levelei. E levelekben mégis valamivel több az elismerés és az udvariasság: megczukrozzák a visszautasítást. 1844 január 29-én a «Das Schauspiel der Welt» azzal a megjegyzéssel kerül vissza, hogy annyi tehetséget látnak benne, hogy új darabot kérnek tőle. *Hugo* nyomban küldött, hiszen volt neki bőviben. Mert már ez év márczius 21-én a «Der Stein der Weisen»-t küldik haza, körülbelül hasonló megjegyzéssel. Azalatt a költő már átdolgozta az előbbit. A színház megköszöni, de egyelőre nem mond se igent, se nemet (1844 május 30.). Minden bizonynyal a nemre határozta el magát, mert *Hugo* a következő évben sietett a «Brutus és Lucretiát» küldeni. Márczius 20-áról kelt a színház válasza, melyben a dicsérettel nem fukarkodik ugyan, de ebben a formában ezt a drámát se tartja színpadra valónak. Ime négy esztendő reményei és csalódásai, néhány kurta udvarias levélben mennyi csalódás és kudarcz! De a költő hisz önmagában.

Két dráma teljes kézírata van a könyvtár birtokában, melyek sehol se jelentek meg. Az egyik «Das Ehewehe» czimű ötfőlvonásos vígjáték (234. Oct. Germ.), melyet körülbelül ezidétt írhatott.¹ Ebben a *Beaumarchais* «Figaro házasságát» folytatja. «A sevillai borbélyban» láttuk micsoda szerelemmel ostromolta Almoviva gróf Rosinát, de az élesebb szemlélő láthatta azt is, hogy a szoknyavadász gróf nem termett hűséges férjnek. A «Figaro házasságában» ki is mutatja csélesap voltát, míg itt Figarót látjuk vőlegényül. *Hugo* folytatta az eszmét: az a házasság örök nyavalyája, hogy egy asszonyhoz köti a férfit. De nem következetes, mikor az ötletes, ezinikus, de föltétlenül jóézésű Figarót is az Almovivák útjára küldi. *Hugo* különben nagyon utánozza *Beaumarchais*t, átveszi a szerepek jellemét, az V. főlvonásban ő is juttat Figarónak egy hosszú monologot, de darabja épen olyan unalmas, mint a milyen mulattató a francziáé. A megcsalt asszonyok úgy fognak ki rajtuk, hogy arab táncos-

¹ *Szinnyei*, i. m.

nők álarczában bájolják el és hódítják vissza a csapodárokat. Ócska fogás és semmi vonás se teszi újszerűvé. Csak a *Beaumarchais*-utánzás érdekes benne, különben a *Hugo* legunalmasabb darabja.

Már első kudarczaiból kezdte *Hugo* észrevenni, hogy aligha boldogul egyhamar anyanyelvével, a némettel. Eszébe jutott szülőhazája s talán az is, hogy a magyar drámairodalom még szegény. A másik kiadatlan darab magyarnyelvű és magyar-tárgyú. Czime: «Egy sorsregény» (1844. Quart. Hung.), dráma öt felvonásban. A jobb társaság szerepel benne: mágnások és gazdag pénzemberek; van valami olygarcha-ellenes benne, a mi különben végighuzódik *Hugo* egész pályáján, de itt annyira halványan, hogy igazi irányzatot nem lehet belőle kiolvasni. Körülbelül minden szereplő egyforma nyelven beszél. Két mágnás közül az egyik jóindulatú, de hiszékeny és gyöngye, a másik valódi ördög, ki barátját és önmagát egyaránt romba dönti. A dráma egyik főalakja valami Tövis nevű szerény úriember, volt nevelő, valami tanárfele, a ki sok megpróbáltatás után boldogsághoz jut. A főszemélyek mind a divatos romantika élettelen lárváit viselik, a vadász és a szobalány szerelmi epizódja képezné a dráma derült elemét. Nem olyan unalmas, mint a másik darab, de értéke nem sokkal több. Ha a magyarságából következtethet az ember, a «Báró és bankár» idejébe tehetnénk, mert jobb, mint az előbbi magyar daraboké. Hogy próbálta-e előadatni is, arra eddigelé semmi adat sincs.

A költő szándékát megvalósította, visszatért Magyarországra. Tárgyat keresett, a mi megkapja a magyarokat s szindarabot írt Mátyás királyról. Nehezen fogadták el s *Egressy* pártfogása nélkül aligha került volna színpadra. De így mégis előadták meg-
lehetős sikerrel s első színpadi sikere mámorossá tette az író-
t. 1847-ből való az «Alkotmányos szellem» czimű kézírata (1447. Quart. Hung.), mely általános politikai elvek keretében e darab történetét adja elő. (Később, 1867—70-ben, megjelent «Die Fuchtel» czimű lapjában «Constitutioneller Geist» czímmel.) Magyarazza a darabot. Úgy fogja föl Mátyást, mint a ki letöri az olygarchia szarvait s e küzdelem alatt nemcsak a gonosz elemet — Gara és társai — kell letörni, hanem a jót is, mint Szilágyi. Ezért értették félre s ezért vétették le a darabot a szin-

padról a mágnások. Pedig a közönség méltányolta s a sors jobban kedvezett a versemlék állítójának, «mint szegény *Ferenczy*-nek, ki a nagy királyt köszavakkal énekelte meg.» Mégis szemére vetették, hogy ő az önkényuralom mellett írt, ő, a «*Brutus* és *Lucretia*» írója! Még olyan gyerekséget is fölhoz maga mellett, hogy a színészek is hibások, mert *Egressy* (kit állandóan *Egeressy*-nek nevez) mérges lévén, hogy díszruhája nem lett készen, ideges ingerültséggel játszott a királyt, míg a jámbor *Szentpétery* nagyon is alázatosan Szilágyit. A kézirat végén ott van a cenzura engedélye, hogy a törlések s módosítások mellett kiadható. Némely erős kifejezése van törölve, de e néhány sor igazán csak a cenzor gyanakodó szemének tűnhetett föl. Különben *Hugo* nem nyomatta ki.

A Nemzeti Színházbeli sikerei mellett is még egy próbát tett a Burgszínházzal. Legnagyobb sikert aratott dolgát küldi el, a «*Bankár és bárót*». Visszaküldik azzal a vigasztalással, hogy e darab már igazán értékes, de inkább olvasva hat, mint színpadon. (1847 decz. 13.)

E Pesten töltött néhány év volt *Hugo* legnyugodtabb és legboldogabb ideje. De rövid ideig ragyogó csillaga már bukóra állott. Szertelenségei, önbálványozása kezdett kellemetlen lenni. Nyugtalan vére újra föllobbant benne s Páris felé nézett. Két érdekes levél jelzi. Az egyik a *Liszt* Ferenczé (1847 nov. 7.), igaz jóakarójáé (nemrégiben száz aranyat ajándékozott *Hugónak* költői sikere iránti elismeréséül),¹ a ki igen baráti hangon ír neki, de azzal a felsőbbbséggel, a mi oly jól illett a mester méltóságos egyéniségéhez. Kéri, hogy Párisban ne feledje meglátogatni az ő anyját. A másik *Saphiré*, a ki Bécsből 1847 decz. 26-án kelt levelében ajánlósorokkal ajándékozta meg *Hugót* *Heinéhez*, a kinek figyelmébe ajánlja barátját. Nem tudni, mi hatása volt e levélnek, hiszen a szerencsétlen nagy költőt már megvetve várta a «*matrác-sír*», de volt e levélnek egy kifejezése, mely beleégette magát a *Hugo* agyvelejébe, hogy *Saphir* őt «háromnyelvű Cerberusnak» nevezte, ki egyforma jól ír németül, magyarul és francziául. Még olvasnia kellett *Hugónak* az «*Életképek*» vádját (1848. I. félév 1. sz.), melyben plágium-

¹ Heti Szemle 1847. 25. sz.

mal¹ gyanusítják s a többi lapok sértegető cikkeit, még 1848 elején előadta a Nemzeti Színház «A világ színjátékát» némi mérsékelt sikerrel, még résztvesz a megtisztelő megbízásban, hogy Dobsa Lajossal együtt a magyar zászlót vigye a francia kormány elé,² de aztán egyelőre megszakad minden összeköttetése Magyarországgal s ott marad a nagy fővárosban, a hol oly kifejtett, oly eleven és forrongó irodalmi és művészi élet van, hogy a «háromnyelvű Cerberus» egyelőre úgy elvesz benne, mint az occeánban, csak időről-időre bukkan föl egy perczre, mikor azt hiszi, hogy ő parancsol a haboknak. Göröngyös és fényes írói pályája lezárul mindörökre s az önbálványozás hosszú, kínos vándorévei következnek. A Múzeum adatai főleg e bolygó-élet állomásaira vetnek világot, hogyan megy tönkre egy nagytehetségű és vasszorgalmú író ép esze a dicsőség után való veszett vágatásban.

A Párisban töltött tíz esztendő (1847—1857) a legjellemzőbb s lélektanilag a legérdekesebb. Mint ismeretes, *Hugo* fiatalította magát. A «Mémoires terribles» című emlékiratában magyarázatát adja ennek. Nem azért titkolja évei számát, mert fiatalos külseje van szenvedélyei mellett is, a mi följogosítaná erre; sem azért, mert szereti a szép nemet; hanem azért, mert a Franciaországban töltött tíz esztendő nem számít, ezeket elvesztette, ezeket kitörli az életéből. Ő most is csak harmincznégyéves. Ám a nagy álmodó mégis be akarta csapni a világot. E sorok írása-
kor ötvenesztendős volt. Hat évet így is letagadott.

Talán egészen még sem vesztette el idejét. Tüstént munkához fogott, most már a harmadik nyelven, a franczián. Hát mi is tetszenék a francziának? A nagy klasszikus drámaírók mindig népszerűek maradtak, bárha *Hugo* Viktor viszi elől a romantika fáklyáját. *Hugo* Károly, a ki a mester iránti hódolatból vette föl vezetéknévét, visszatért *Corneille*hez vagy inkább talán *Ponsard*hoz, kit a nagy romantikus ellenlábasaúl próbáltak fölláítani. Klasszikus tárgyat választott, «L'Iliade finie» czímmel

¹ A «Bankár és bárót» *Bazancourt* egy novellája után készítette. Az anyagot értékesebb formába öntötte, de többet vett át, mint szabad lett volna. A kérdést teljesen tisztázzák *Császár* Elemér és *Kont* Ignác cikkei az «Egyetemes Phil. Közlöny» 1899 évfolyamában.

² Pesti Divatlap. 1848. I. 16. sz.

(44. Qu. Gall. Teljes czime az 1865-ből való kéziratnak: «Livre automimique. *L'Iliade finie*. Tragédie en cinq actes et en vers arrangée en trois parties plus une introduction précédée du prologue de «*la comédie infernale*» et jouée dans toutes ses personifications sans souffleur par l'auteur Charles *Hougo-Amber*»). A mese elég drámai; Sinon csele képezi a magvát. A ravasz görög itt a hazafiság mártirja, a ki Hellast akarja megboszulni a trójaiakon. Megjelenése végzetes hatást kelt. Helene érdeklődik iránta, Andromache Hektort látja benne, Cassandra belé-szeret. E három nő hat Sinonra, míg végre a jósnő szerelmét viszonozza. De a hazafi erősebb benne mindennél: kiereszti a fa-lóból a görögöket. Szerelmi vallomásához az égő város képezi a háttért, a mézszárlás alatt vallja be Kassandrának; de egyúttal azt is bevallja, hogy ő volt a kém. Nyomban a kardját is átadja Kassandrának: most már ölj meg! Cassandra viszonozza a vallomást, de abban a perczben már a Sinon szívébe szúrja a kardot. Még Cassandra jóslata következik, melyben megjósolja, hogy az elpusztult Trója dicsősége föltamad Rómában, mintha csak *Vergiliust* ismételné az Aeneisből. Azonban a jó mese csak az utolsó jelenetben lesz igazán drámaivá, addig teljesen bágyadt, érdektelen és hosszadalmas. Verselése nehézkes, de rímei jól csengenek. A rímek iránt különben *Hugónak* volt érzéke. Botrán-yosan rossz magyar versei is elég jól rimelnek.

A másik darab «*La comédie infernale*» czimet visel (42. Qu. Gall.). Ez filozofiai drámai költemény volna s ez már a költőt teljesen megháborodva mutatja be. A prologot Nostradamus, a hires mágus mondja el, dagályos, értelmetlen sorokban s minden bekezdés után jót húz az asztalon álló kupából. Elhiszszük neki, hogy bizonyosan valami varázsital van benne, de lehetetlen mosoly nélkül olvasni. Az igen hosszú dráma színhelye a pokol, ideje a Szent-Bertalan-éjszaka, a huguenották legyilkolásának éjjele. A poklot — mint a prologból megtudjuk — nem az Isten alkotta, se az ördög, hanem az első bűnös, Kain, a kinél csak Judás volt nagyobb. Ezeket még se látjuk itt, hanem egyéb gonosz embereket; a trónon Luczifer ül, a ki nem más, mint Olivier, XI. Lajos borbélyja és minisztere, volt uralkodója az Incubus, Mephisto egy személy III. Richárddal, nem hiányzik Macchiavelli sem, se Don Juan, a kinek Szent-István

a testőr-huszárja. Ezt az ostoba ötletet nem magyarázza semmi sem, Szent-Istvánnak csak néhányszavas szerep jut. A pokol hercegnője Borgia Lucretia. Nostradamus leszáll a pokolba, a hol sok mindenfélét akar megtudni, a melyekre nézvést nem kap kielégítő feleletet. Macchiavelli kalauzolja, a ki néha egész rokonszenvesnek tűnik föl. A hazafi keserve buzog benne, mint az eredetijében s Dantéről igaz költészettel emlékezik meg:

«Trop tourmenté d'abord il circulait toujours
Du purgatoire aux trous du phlégeton aux tours.
Partout des ennemis se moquaient de ses larmes
Qu'il versait aux douleurs de ses compagnons d'armes
Mais goutant maintenant le bonheur des esprits.
Avec sa bien aimée, il dort au paradis.»

A mágus beleszeret Lucretiába. Oliviert megfosztják a trón-tól, mert egyszer a szánalom érzését engedi a szívébe. Helyébe Don Juant választják meg uralkodónak s a trónnal együtt jár Lucretia keze. Nostradamusnak nincs inyére a dolog, meg akarja szöktetni a pokolbeli hercegnőt, ámde féltről visszahozzák őket nagy ujjongással. Történni nem történik egyéb benne. Nostradamus semmivel se tud többet a darab végén, mint az elején s az olvasó képtelen bármilyen értelmet is kiokoskodni belőle.

Hugo nagy sietséggel írhatta e két darabját, mert 1848 augusztus 18-án már *Desnoye Ch.*, a Comédie-Française igazgatója, visszaküldi neki mind a kettőt. Kisérőlevele francziásan udvarias. Sajnálja, hogy *Hugo* nagy tehetségét egyelőre nem foglalkoztathatja, de a «La comédie infernale» a párisi közönségnek érthetetlen volna. A másik (valószínűleg a «L'Iliade finie», legalább erről szól később, mint előadásra benyújtott drámáról. Régebbi darabjai közül csak a «Bankár és báró» s a «Brutus és Lucretia» fordításáról van tudomásunk. De az utóbbival aligha próbálkozott, mikor Bécsben se adták elő *Ponsard* ismerős drámája miatt) már inkább megfelelne, de a forma oly kevésbé franczia, hogy a miatt nem adhatják.

Bizony most nem a pesti Nemzeti Színházzal volt dolga, a hol még fejlődésben levő költői nyelven beszélt nem egy előadott dráma s barbár prózába tördelték a *Shakespeare* pompásragyogó és a *Schiller* szárnyaló nyelvét. Párisban egy nagy irodalom merevül elegáns nyelvéhez és verseléséhez kellett alkal-

mazkodnia. Nem hiányzanak gyűjteményünkéből újságcikkek, a hol *Hugo* jó francia nyelvét magasztalják, de Jules *Janin*, a neves kritikus, *Hugo* igazi jó embere, a míg a «Brutus és Lucretiát» jó drámának tartja s fölébe helyezi a *Ponsard*-énak, lesújtóan itél a költő francziaságáról.¹ Ez a francia nyelv föltétlenül szabatosabb volt, mint magyar nyelve, de így is sokkal hibásabb, formátlanabb, hogysen Párisban érvényesülni lehetett volna vele.

Darabot nem is írt többet. Mikor később kiadta a «L'Iliade finiet», bevezetésében emlékezik meg a Párisban 1848-ban kiadott «Constitution de l'avenir» czimű politikai röpiratáról s egy másikról cím említése nélkül, mely *III. Napoleon* életrajza lett volna.² Ő, a ki oly lázas szorgalommal dolgozott pályája elején, többet nem birt dolgozni. Alkotóképessége egyszerre összeroskadt. Eddigi darabjait próbálgatta hol itt, hol ott.

Van egy köteg kéziratunk (49. Qu. Gall.), francia vers- és prózatöredékek. Tökéletes chaos. Vannak benne *Hugo* Viktorra emlékeztető darabok: «Le paradis délivré», mely a költősors eszméiről és vívódásairól szól, egy másik, mely *I. Napoleon* dicsőítése; egyiket se lehet megérteni. *Hugo* Vikornak vannak ilyenfajta költeményei, kivált élete végéről, mikor akárhányszor belévesznek a nagy gondolatok a végtelen szóáradatba, a világos értelem a harsogó dagályba, mikor fecsegővé lett az öreg mester, mint a vén Nestor, bár nála is «megismerszik a tarlóról a vetés» Homeros szavával. Aztán van itt néhány prózai töredék, politikai tartalommal, részben talán imént említett munkáiból való részletek. Egy dialogusban Nagy Sándort és Diogenest, másokban Brutust és Camillust szerepelteti, mindkettő emlékeztet a klasszikus írók filozófiai dialogusaira, kivált a római császárság későbbi idejéből, megvan benne az a szofistikusan esztanó elmeél — *Hugo* többnyire s jobb dolgaiban mindig utánzott — mindkettő a köztársaság dicsérete. Aztán van itt valami fogalmazvány, melyben a magyarok nevében üdvözli a francia köztársaságot, bizonyára akkorból, mikor *Dobsával*, mint követ-

¹ L. még ifj. gr. Bethlen Miklós cikkét az analekták közt. (*Hugo* Károly. Budapesti Hírlap 1897. nov. 16.)

² *Havas* Adolf: Adalék *Hugo* Károly bibliographiájához. Egy. Phil. Közöny 1899.

ség, ment Párisba. Egy valamivel terjedelmesebb iratban a köztársaságot fejtegeti «*Pierres de taille du civisme*» czimmal. Mikor röviden megemlékezik az ó- és középkor államformáiról, semmi újat se mond, de emelkedett, szép nyelven foglalja egybe az ismert dolgokat. Franciaországot tartja az egyetlen országnak, mely képes volna ideális köztársaságot alkotni, mert itt a föld termékenysége és az ipari tevékenység összhangban vannak. Ellenben nagy baj az egyes pártok túlzása és egymás iránti gyűlölete. *Hugo* erre a kérdésre vissza-visszatér számtalan helyen. Párisi tartózkodása alatt sokat megért: a köztársaság visszaállítását, *Napoleon* Lajos ravasz politikáját, a hogy a konzulságon keresztül emelte merész fejére nagybátyja császári koronáját. Ő azért elvben köztársaságinak vallotta magát, a mi nem akadályozta, hogy ne hizelegjen a koronának és a hermelinnek. Egyképen lelkesedett a népért és a nagy uralkodókért, csak az arisztokráciát gyűlölte szenvedélyesen, következetesen. Egy más töredék homlokán ez áll: «*Décoration universelle par Charles Hougo*» a nevet kihúzta s odairta: «*du prophète de la civilisation.*» Nincs keltevezve, de úgy látszik, ez a legelső írások közül való, melyekben magát oly buzgalommal dicséri. Jellemző e papirlap főképp *Hugo* magyarságára. Szinte minden alkalmat megragad, hogy korbácsolja, szidja a magyart, de sohase mulasztja el magyar voltát hangsúlyozni. Barbár országban, barbár emberek közt nőtt föl, de büszkén teszi hozzá: ő volt az egyetlen *magyar*, a ki résztvett a lengyel fölkelésben. Egy-egy szellemes megjegyzése mindig akad, mint pl. hogy a magyar épen olyan nagylelkű és lovagias az ellenséggel szemben, a milyen heves és kiméretlen övéi iránt. *Hugónak* nem jut eszébe, hogy míg Bécsben éveket töltött, a nélkül, hogy a porondra juthatott volna, a magyar színház nyitotta meg kapuját előtte. Már ez is átalakult zavaros fejében: ő jött haza, hogy kalapálja, csiszolja a még barbár magyar nyelvet ékessé, alkalmassá a nyelvi szépség ötvös munkáira: «... j'ai cassé ma tête couronné avec le rude travail de la langue magyar encore barbare».

Miből élt a költő Párisban? Úgy látszik, volt benne valami némely nagy írók s művészek önzéséből, a kik megkövetelik, hogy segítsenek rajtuk. De másrészt sokat panaszkodik gyér jövedelme miatt s úribb természetűnek látszik, hogysen zsarolni

tudott volna másokat. Négy levele van unokaöccséhez, *Frankl* Fülöphöz, a ki néha segíti őt. De egyik levelében megharagszik öccsére valamiért. Mind a négy levél kelet nélküli. Későbbből való is lehet.

Saját bevallása szerint orvosi gyakorlatából élt. Főkedvtelése az irodalom és a színház volt. Hamarosan megismerkedett a színészi körökkel, főképen az Opera tagjaival. Orvosi segélyét is csaknem túlnyomóan az énekesek és énekesnők vették igénybe. Elhíhetjük neki, hogy ez elég csekély kereset volt, mert betegei gyakorta adósok maradtak. De legalább annak révén állandóan kapott jegyet a színházakba. Az Operánál mindenki ismerte, a hogy leült a maga szokott zsöllyeszékébe vagy sétált a folyosón s el-elfogta az embereket, hogy velük önmagáról beszélgesen. Mindig kifogástalan eleganciával öltözködött, hosszú haja és szakálla valami prófétai külsőt kölcsönzött arcának, de ő szentül hitte azt is, hogy szép ember. Előadás után be-beült egy kávéházba írók, művészek közé s onnan nézegette a nagy nyüzsgő sokaságot, a hogy éli azt a nagy éjszakai életet a lámpák fényénél. Milliósámra csapódik a sok apró lepke, éjszakai bogár, szunyog a lámpákhoz s megy tönkre s a költő nem gondolja, hogy ő is csak ilyen teremtés, a ki vakon röpül a nagy fény, a dicsőség felé. Mennyi ideje maradt ábrándozni és képzelődni! A tétlen várakozásban egyre jobban megnő önmaga előtt. Új szenvedélye támad. Végtelenül szereti a zenét, kis ujjában van már tömérdek opera, halkán utána dudolja magában az énekesek után. Majd megpróbálja hangját az éjszakában s érzi, hogy már tökéletes tenorista. Költő, politikus, énekes, színész — minden! *Hugo* Károly rendkívüli ember. És megháborodott teljesen.

Párisban töltött tíz esztendejéről három testes kötetet írt össze. (Gyűjteményünkben: *Mémoires terribles. Dix ans. 47. Qu. Gall.* Ez két kötet. A III. kötet a «*La grande mystère de Paris*». *Napoleon*nak ajánlva. 46. Qu. Gall. Az előbbi kézirat ugyan azt az alcímet viseli: «*Supplément aux Mystère de Paris*», de előbb történt eseményeket beszél el. A IV. kötet a később Berlinben nyomtatásban megjelent német nyelvű «*Das gemassregelte Genie*». Czímlapján jelzi az író, hogy ez a «*Mémoires terribles*» IV. kötete.)

Levéllal kezdi *Benoît* miniszterhez. Elmegy Párisból, de még egyszer visszagondol itt töltött idejére. Az osztrák nagykövettől volt ajánlólevele. Itt ismerkedett meg *Meyerbeerrel*, ki barátságával tüntette ki. *Lamartinenak* is írt, de a költő csak titkárával íratott neki pár udvarias szót. *Hugo* Viktor dicsérte műveit, *Janin* Jules pártfogolta. *Heine* is sajnálta, hogy beteges állapota megakadályozta a közelebbi ismeretségben. Elmondja, hogy a «L'Iliade finie»-t előadta a Comédie Française fölolvasó asztalánál s négyen szavaztak elfogadására, négyen ellene. Itt újra keservesen könyörögve fordul a miniszterhez, hadd jöjjön ő vissza Párisba, adjanak neki állást: talán operai orvosit vagy valami ilyesfélét. Hiszen úgy szereti Párist. «Mon âme est à Paris!»

E bekezdés után mást várna az ember, mint a mi következik. A kéziratba be van ragasztva egy, lapból kivágott, «Tribunal civil» című czikk. 1857 augusztus 12 (ugyanaz az irodalmi analekták között is, kivágva a «Gazette des tribunaux»-ból), ez röviden elmond egy polgári pört, a mit *Hugo* olyan hosszasan és dagályosan beszél el. *Borghí-Mamóné*, a párisi opera énekesnője, gégebajban szenvedvén, sürgősen hivatta *Hugót*, mert másnap énekelnie kellett. *Hugo* megvizsgálta s kijelentette, hogy a baj komoly s a rögtöni gyógyulásról nem állhat jót, de megkísérli. Az énekesnő másnap mégis fölléphetett s mint egyes lapok írták, soha ilyen sikere nem volt. *Hugo* folytatta a kezelést, de a hatodik látogatásnál *Borghí-Mamóné* megköszönte a fáradozást: már jól érzi magát teljesen. Úgy látszik, úgy az énekesnő, mint az ura modorában volt valami érdes s mivel egyelőre a honoráriumról is hallgattak, az érzékeny költő megsértődött; látogatásait megszüntette, de ezer frank orvosi díjat követelt. *Borghí-Mamóék* följajánlottak neki százat. *Hugo* a törvényszékhez fordult. Az alperes ügyvédje ekkor azzal a kérdéssel állott elő, hogy ugyan ki is voltaképen az a *Hugo* Károly? Olyasfélét is mondhatott, hogy hiszen kalandorral, kuruzslóval van dolga. *Hugo* azzal felelt, hogy neki több foglalkozása is van. Először is író, aztán tenorista is, noha szerződés nélkül, aztán orvos is, a ki ugyan nem hivatásos doktor, de van diplomája és bizonyítványa sikeres működéséről (a mi igaz is volt). Ezt el is fogadta a törvényszék, de azután megállapította, hogy az

énekesnő betegsége muló természetű volt s mivel Párisban jobbnevű orvos egy látogatásért tíz frankot szokott kapni. *Hugo* tehát az ajánlott összeggel teljesen meg lehet elégedve. Elutasítják.

A betegség kezelésénél *Hugo* becsületes orvos módjára viselkedett: nem áll jót az eredményről. De a siker a fejébe száll s nem emlékszik, csak arra, hogy az énekesnő soha olyan jól nem énekelt, mint akkor este. Unos-untalan beleütközik ebbe a kritikába, akárcsak a dühös bak a falba. És ezt ő tette! ő, a «docteur miracle». Eh, lehetetlen, hogy *Borghini-Mamóné*nak ne lett volna komoly baja! És lehetetlen, hogy komoly bajból hat látogatás után kigyógyuljon az ember! A pályáját, az életét köszöni neki ez az asszony, a ki egyszerre tudni se akar róla.

Irói és művészi körökben eléggé ismeretes volt *Hugo* alakja s máris sokan nevettek rajta, e pör pedig egészen belémerítette a nevetségesség árába. Azért áll ki e műve II. kötetében a porondra, hogy megvédje magát és glóriát rajzoljon egyénisége köré. Elcsapja ügyvédjét, ki nem tudta megnyerni a pört, új ügyvédet léptet föl, magamagát, dr. Egót. Előadja, hogy mennyire járatos ő a zenében. Hosszas értekezést tart az olasz énekesekről, az olasz tenoristákról, összes hibáikról, torzsalkodásaikról. Megjegyzi — s ez igen érdekes — hogy a magyar zene se utolsó, csakhogy Európában nem ismerik. Igen gazdag eredeti melódiákban. A mi őt magát illeti, egyszer a nagy *Donizettit* könnyekre fakasztotta énekével.

Rátér az orvosra. Az orvos maga szabja meg fáradsága díját, akár az ügyvéd. Fölhossa *Hahnemann* meleg elismerését, orvosi sikereit, aztán folytatja a költőn. Szinte megrészegül saját nagyságától. A «Brutus és Lucretia» egyesíti a klasszikus és romantikus szellemet — ez volt *Kleist*nek is az álma, de ő verejtékben ázva mondott le róla s tisztelettel hajolt meg előre az előtt, a ki meg fogja azt alkotni¹ s nem gondolta, hogy olyan hamar lesz valaki, a ki azt vakmerően elhiszi magáról — ő mutatott be először igazi rómaiakat. Maga *Grillparzer* is nagy költőnek tartotta. Már elfelejti, hogy Bécsben nem volt sikere, Pesten összeveszett mindenkiel s úgy ment megsértődve új

¹ Brandes: Die Litteratur des XIX. Jahrhunderts. Leipzig.

hazát keresni. Már úgy adja elő, hogy Pozsonyban ezerkétszáz frank évjáradékot ígértek neki, de ő nem maradt. Bécsben *Szedlniczky* rendőrminiszter marasztalta, még se maradt. Párisba hívta a lelke, menni kellett. Élénken beszél el egy jelenetet, mi útközben történt vele a gőzhajón. Egy tábornokné gratulál neki, mint a «Hamlet» szerzőjének. «De hisz ez *Hugo*» — súgják oda neki. — «Igen, olvastam a «Borgia Lucretiát» — folytatja a hölgy. És ime ott áll «a szegény költő, de kifogástalan eleganciával öltözve, kitűnő szivarral a szájában» s önérettel és szellemesen magyarázza meg, hogy ki ő. Körülveszik, kéri, hogy szavaljon a «Brutus és Lucretiából». A költő szaval, a ragyogó hold ráveti ezüst sugarait — óriási lelkesedés, a hölgyek megcsókolják. Micsoda jelenet! Ilyen jelenségek kísérik útjában és Párisban nem talált semmit. Tudomást se vettek róla. Egyetlen író szólította föl, hogy írjon valamit neki hazájáról vagy fordítson magyarból. *Hugo* megköszönte, nem fogadta el. De megmaradt a régi *Hugónak*, kinek bár egy sou-ja sincs, mégis *Dusantoy*nál, a császár szabójánál rendeli ruháit. Fölsorolja ifjúságát, a lengyel háborút, a hol úgy forgott, mint valami Achilles, a ki még a sarkán is sebezhetetlennek hiszi magát, háromnyelvű Cerberus, háromfarkú üstökös, három nemzet költője, háromszavú próféta, háromrendszerű böles (platói, stoikus és kissé cynikus is), háromoktávás tenor, háromiskolájú énekes, háromszínű politikus (aristokrata, demokrata, autokrata), háromrendszerű orvos (allaeophatha, homoepata és phonaepatha), három hadsereg sebész-őrnagya, háromszor sebesült invalidus, három sou-jú gentleman és három haza mártirja. Végül idézi a «L'Iliade finie» prologusát, hogy bemutassa és magasztalja stilsát. Az utóiratban még egyszer az olaszokra támad, a kik az ő vesztét okozták, t. i. az énekesek. De az *Orsini* bomba-merénylet leleplezte őket, ez az Isten büntetése, a miért rosszul mertek banni egy olyan becsületes emberrel, mint *Hugo*.

Töbnyire igen hosszas, nevetségesen részletező a stílusa, de egy-egy jelenet oly drámai élénkséggel s a befejezés olyan hatalmas lendülettel van írva, hogy igazán kár volt írói tehetségét ilyen üres rakétákban puffogatni el. Az olaszok elleni haragja érthetetlen, bővebb magyarázatot a következő kötet ad hozzá, már a mennyiben a megháborodott ember magyarázata elfogad-

ható. Ez a kötet «Le grand mystère de Paris» czimet visel s *III. Napoleonnak* van ajánlva. A kötet elején Pest, 1859 a kelet, a végén Berlin, 1860.

Azzal kezdi, hogy úgyszólván a «L'Iliade finie» előadásának előestéjén kellett menekülnie, mint egy új Aenaeasnak. (Említet-tük, hogy e darabjáról szó esett a Théâtre Françaisnál. De úgy látszik, ez csak a költő túlzott fantáziája, hogy előadásáról komolyan szó lett volna. Az előbbi kéziratban még csak azt mondja, hogy a bírálók fele elfogadta.) Így lett Jézus Krisztus-ból holygó zsidó. «Un autre juif errant», ez újból kedvencz kifejezése, a mit refrainszerűen oda-odavet, mint a «háromnyelvű Cerberust».

Az 1858 január 14-iki *Orsini*-bombamerénylet akkor történt. Ő épen az operában ült rendes zsöllyeszekén, mikor az irtózatossá robbanásra kirohant. Épen *Rossini* «Tell Vilmos»-át adták. Láta a halottakat és haldoklókat s látta a császárt halásápadtan. Mindig az a «minden lében kanál»-ember volt, itt is beleártotta magát s mindjárt vitatkozásba fogott a rendőrfőnökkel.

Tulajdonképen nehéz megérteni, hogyan tér át erről az olasz énekesekre. De mivel a bombát olasz kéz vetette, belékeveri már az összes olaszokat s önmagát állítja a központba itt is, mint mindenütt. Hozzáfűzi az olasz énekesek intrigáit, torzalkodásait, vele szemben elkövetett sértéseiket, ormótlanságaikat s rögtön kész a dologgal: az olaszok ellene is pokoli armányt főztek.

A valódi romantikus költő fantáziájával gondolja ki az ellene tervezett merényletet. Meg akarják gyilkolni az operában. Mikor felvonás után kimegy egyet sétálni szokása szerint, a gyilkos utána lopózik. A poéta-tenorista ott áll egymaga s mint máskor is, hangpróbát tart: egy áriát dudol vagy legalább is kiadja a hangját. Teljes frissességében van. A bűvös hang megszelidíti a gyilkost s nem meri fölemelni a fegyvert. De *Hugo* már tanult; szabójánál vassal bélelt mellényt készített s mellénye alá tört rejt. «Most már öltönye jobb, mint gondolnák» — mondhatja Cassióval. Meghívót kap az álarczos bálra, el is akar menni amúgy pánczélosan, fegyveresen, de mégis visszatartja *III. Gusztáv* sorsa. Neki még élni kell — munkái kedvéért. *Hugo* soha-

sem tud hallgatni: aggodalmait közli barátaival. Némelyik kineveti a hóbortost, mások vállat vonnak: forduljon a rendőrséghez.

A lázalmok egymás után következnek. Siet az osztrák követ-ségre: útlevelet kér. Hogy mindjárt megkapja, annak tulajdonítja, hogy már itt is tudnak a dologról. Csakhogy nincs pénze elutazni. Kliensei nem fizetnek, kölcsönt nem kap. Nagynehezen egy-két jó barátja kiségti. Oltalmat kér közben a rendőrségtől, de ott kinevetik. Dr. *Désrivieres* barátjára bizza levelezését s azt, hogy eszközöljön ki a császárnál audienciát s az ő nevében bizza rá francia munkái kiadását. Elutazása előtt még egyszer melancholikus hangulat fogja el: hogy lesz el majd ő Páris nélkül és Páris *Hugo* nélkül! El se lehet hinni.

Útjával még nincs tisztában, de önkénytelenül is ugyanazt az utat járja meg visszafelé, a mit tett Párisig. Először Bruxellesben szállt ki s csak itt vetette le a vasmellényt. Megkönnyebülve, első estéjét természetesen az operában töltötte. Egy poroszült mellette. *Hugo* a költő hamar-bizalmosságával beszédbe ereszkedett vele. Vacsorakor már oly bizalmasan voltak együtt, hogy a költő mindent kitalált új ismerősének. A porosz úri ember bámulva hallgatta a furcsa poétát, hihetőleg úgy gondolta, hogy ezzel az úrral jó lesz nem ellenkezni.

Aztán Weimarban állapotodott meg, a hol *Liszt*tel szoríthatott kezét. Nem szerette Weimart, unalmasnak találta. Csodálkozott, hogy tudtak itt élni *Goethe* és *Schiller*. *Goethét* a maga igazi német korlátoltságában (!) és reális fölfogásában még csak megérti, de *Schillert* sehogy sem, a ki oly egyetemes és magasröptű szellem. Aztán kiszállt Leipzigben, Drezdában. Újra szinpadra akart kerülni. *Devrient* Emilnek megküldte a «Bankár és bárót». A művész megdicsérte a darabot, de azzal küldte vissza, hogy meg kellene rövidíteni. A mi meg a neki szánt Arthur szerepét illeti, ő már nem játszik fiatal szerepeket.

Hugo aztán Bécsbe került újra. Szétnézett kicsit a császárvárosban. Hosszú távollét után idegenszerűnek találta. Új nemzedék nőtt itt föl, a mely az ő munkáin lelkesedett. De bár ezt a nagy mondást oly nyugodt önérzettel írja, a Burg-színházba most se tudott bejutni. Szidja *Laube* Henriket, az igazgatót, a ki a legvéresebbszájú demagógból került a színház élére s a kit

állandóan a «kis kalmuknak» nevez. Előadása nem világos, mert szerinte *Laube* áll őrt a Burg-színház ajtaján s nem engedi be a tehetségeket és később mégis *Laube* kér *Hugótól* kéziratot, melyet ez megtagad tőle. Azért tagadja meg, mert *Laubénál* már több darabja odaveszett. (Talán ez se lesz egészen így. Lehet, hogy *Hugo* ott felejtette. *Rister Laubéné* megbízásából visszaküldi *Hugónak* költeményei ottmaradt kéziratát. Bécs, 1858 április 29.) Rövid politikai kitérésben szól a két császárról, *Ferenc Józsefről* és *Napoleonról* s az elsőnek szemére veti, hogy őt nem becsülte meg eléggé, hiszen engedte, hogy így bánjon vele *Laube*. De majd eljön az idő, hogy két császár fog érette harcolni! Különben Bécsben két hétig feküdt betegen, pénz nélkül s nagyon elhagyatottnak érezte magát. Csak akkor derült föl, mikor saját munkáit olvasta s csodálkozott, hogy egy és ugyanaz az ember írhatta ezt a sok, annyira különböző mesterművet.

A hogy jobban érezte magát, visszatért Pestre. Rég ideje mult, mikor elment, mikor Párisba utaztakor «magyar Cincinnatusnak» nevezte magát. (A mi szépen hangzott, de csöppet se volt találó.) Itt azóta lezajlott a nagyszerű bukás s pihent és tespedett a kifáradott nemzet a *Bach* pálczája és az *Albrecht* főherczeg kardja árnyékában. Ide jött *Hugo* régi dicsősége színhelyére s meglátogatta ősz apját és nővérét. Mindjárt találkozott egy régi ismerőssel, *Vahot Imrével*, ki igen kevéssel maradt mögötte a maga-imádásban. Együtt töltötték az estét a Komlókertben s hallgatták a cigányt, a hogy a Rákóczyt játszotta. *Hugo* újra foglalkozni kezdett a «kemény magyar nyelvvel».

Aztán jelentkezett *Albrecht* főherczegnél. Szeretett a vezetőemberek előtt beszélni s szolgálatát ajánlani nekik, mert egyre nagyobb hullámokat vetett képzelődése s képesnek hitte magát már az egész világ reformálására. Egész magyarországi pályáját elbeszélte a főherczegnek. Elmondta az «Egy magyar király» történetét. *Ráday* Gedeon, az igazgató, nem akarta elfogadni, csak *Nyáry* Pál közbenjárásával sikerült. Az volt az igazi jellem, *Nyáry*! A mágnások fölforrtak e darab hallatára s minden erővel el akarták őt nyomni, különösen *Károlyi* György gróf: «un homme avare et borné». Kijátszottak ellene egy oly semmi embert, mint *Szigligeti* (*Szigligettinek* írja): «un miserable et

aide compilateur», a ki a «Mátyás fia» című darabját is lopta. (Furcsa, hogy *Hugo* ezt a nevetséges rágalmat se átallja fölhozni, mikor őt valamivel több joggal vádolták ugyanezen váddal.) A magyar mágnások közül csak három volt dicséretes kivétel: *Wesselényi* Miklós, *Széchenyi* István és *Batthyány* Lajos. *Szigligeti* igazán a mágnásoknak való poéta volt, épen olyan betyár, mint ők.

Még is magyarázza nagy alapossággal, hogy mi a betyár. «Betyár: un garçon de village ou un aristocrate rustique». A magyar forradalom se volt igazi revolúció. A magyar gyűlöli a mágnást, mégis utánuk indul. Ragaszkodik régi nevetséges szervezetehez, a vármegyéhez. A főherczegre nagy misszió vár: műveltséget terjeszteni az országban. Csak el ne nyomja a magyar nemzetiséget, mert ez Ausztriának is ártani fog. És (a mi egyfontosságú a kulturával és a nemzetiséggel) adjon új igazgatót a színháznak. Újból visszatér az irodalmi kérdésekre s ide-oda ugráló gondolatmenetben majdnem mindenkit összetör kritikája mozsarában. Kivált *Szigligeti*nek jut ki, a ki semmi egyébbel se tud hatni, csak a magyar nótával és a magyar táncczal. Az ő intrikus keze túrta ki az igazi drámaköltöket. Mikor *Czakó*, a nagytehetségű *Czakó* meghallotta *Hugo* távozását, így kiáltott föl: «Ha *Hugo* elmenni kénytelen, mi vár énreám!» és másnap föbelötte magát. *Szigligeti* egyedül maradt. Még *Egressy*t is szidja, a ki besegítette darabját a Nemzeti Színházba. De hogyne! *Egressy*, a ki kifogásolta a *Hugo* magyarságát, a ki meghamisította a *Hugo* szövegét, a ki hibásan rendezte a «Brutus és Lucretiát». Mikor pedig *Hugo* alkotta meg a magyar stílust és *Egressy* minden nagy tehetsége mellett se tudott verset szavalni. Aztán ki volt *Egressy*? A *Kossuth* komiszárusa, a ki a *Szigligeti* «Szökött katonájában» («une pièce rustique») is énekelt. Ha már színész kell, *Szentpétery* volt az igazi, egyszerűségében nagy művész. Őt is fölkereste, a szélütött, holtbeteg embert, ki szinte fölébredt az ő látására. Igen jellemző, hogyan. *Hugo* maga is bevallja, hogy meg se ismerte. Felesége és unokaöccse, *Egressy* Árpád, mondták *Szentpétery*nek, hogy *Hugo* van itt. A beteg fölemelte fejét: «hol?» A jelenlévők szeme mind könnybe lábadt. Hogyne, a szegény, félig tudattalan beteg öreg ember láttára, de *Hugo* ebben is csak azt látja:

milyen megható volt, hogy fölismerte őt! *Hajnik* Pál ajánlotta, hogy választassa be magát az Akadémiába, a mit tizenegy éve nem fogadott el. (Ez se igen valószínű.) De hát az Akadémia is! Mánás elnökök. *Eötvös* Pepi, «le petit bon homme», a ki a «Falu jegyzőjében» «némi» talentumot mutatott, maga is csak olyan, mint a magyarok általában, a kik csak a népies genreből tudnak némi eredményt elérni. *Vörösmarty* — le soi-disant poète — *Bajzával* és *Toldyval* a tehetségtelen akadémikusok triumvirátusát képezte. Megírta a «Fóti dalt» (összecsereéli a «Szózat»-tal), e félenken loyális, liberális költeményt, mely a magyar Marseillaise-zé vált. Nem volt itt költő több, csak *Petőfi* és *Czakó*, azokat meg nem becsülték meg. *Hugót* pedig nem választották meg az Akadémiába. Hosszú előadását e szavakkal végezte: «A betyároknak pusztulniok kell az én házamból!» A főherczeg igen kegyes volt s melegen megköszönte *Hugónak*. Az audiencia eddig tartott. Már most próbáljuk a valóságnak megfelelően elképzelni ezt, az izig-vérig katona-embert a maga ridegségével szemközt a kifogyhatatlanul beszélő, csupa-tűz poétával. Hihetőleg engedte beszélni, csakhogy vége legyen, összeütötte a sarkantyúját s megbillentette a fejét. Csakhogy elvégezte.

Azonban igen jellemző, hogy *Hugo* biztatja *Albrechtet* reformokra s szemben magasztalja *Wesselényit*, *Batthyányt*, *Nyáryt* és *Petőfit* s beszél a revoluczió lángjáról s félenknek nevezi *Vörösmarty* imádsággá lett költeményét. Ez épen olyan jellemző, minthogy egyedül *Petőfit* és *Czakót* ismeri el költőkül, a kikben a forradalmi szellemet látja, mely az ő egyéniségében is lánggal lobogott, bár költészetében semmi se volt igazán forradalmi.

Jegyzet és utóirat is van a kéziratához csatolva. A jegyzetben elmondja, hogy nem sokkal e jelenet után meghalt *Rozina* nővére s ő elhagyta hálátlan hazáját. Most hallja, hogy a nagy *Széchenyi* is meghalt. Ő és *Batthyány* Lajos volt az a két mánás, a kik mint nagy költőt üdvözölték *Hugót*. E két nagy ember emlékéért nézte át kéziratát, ha tán nagyon is erősen volna írva a mánások ellen. De nem változtat rajta mégse. «Pereat mundus et fiat iustitia».

Az epilogban a magyar forradalomról mondja el ítéletét.

Kossuth rosszul vezette a dolgot. Ő szolgálai volt a mágnásokkal szemben. *Görgei* meg hitszegő lett. Azzal akart *Kossuth* armányainak véget vetni, hogy lerakta a fegyvert erős seregével. Akkor mondta *Almásy* Pál, hogy most a *Hugo* ideje érkezett el s ezzel csak a közvéleménynek adott hangot. De *Hugót* nem engedték szóhoz jutni. Végül *Napoleon*hoz fordul, hogy eszközje ki visszatérését Párisba, pártolja az irodalmat s legyen új *I. Napoleonná*.

E sorokat 1859 márcziusában írta. Nem sokkal utána már Berlinben volt. Itt Berlinben érte az utolsó valódi siker. Végre német színpadon is viszontláthatta a «Báró és bankárt», mely «Des Hauses Ehre» czimen került színre tisztességes sikerrel. A lapokból kivágott egykorú bírálatok megvannak gyűjteményünkben. A költő, kinyomatva művét, egy példányával a porosz királyi hercegnét lepte meg. (*Hülßen* intendáns köszönete, 1860 jún. 7.) Később próbálkozott más darabjaival is, de sikertelenül. (A bajor királyi udvari színház «Calderon» című darabját küldi vissza. 1860 nov. 22.) Azonban a «Báró és bankár» sikerében öröme telhetett, mert *Sievers* J. H. a költő engedelmével belefogott a dráma angol fordításába. (Levele *Hugó*hoz, Leipzig, 1860 febr. 17.) Hogy elkészült-e vele s hogy megjelent-e a fordítás valahol, semmit se tudunk róla.

Még egy nevetséges színházi pöréről van emlékezet. 1862-ben bepörölte a berlini királyi színházat, mert «Liebesgeschicke» című ötfelvonásos tragédiáját elvesztették. A törvényszék elutasítja a költőt, mert a színház a darabot értéktelennek nyilvánítván, a szerző rendelkezésére bocsátotta. A színház irodája álló nap nyitva áll, az író hibája, ha ott hevertette és nem szállította haza. E pör iratai (az irodalmi analekták között) legalább egy, mindeddig lappangó *Hugo*-dráma címét említik meg. Berlinben egyéb kellemetlenségek is érték, furcsa, kötekedő modora több helyen szemet szúrt, ő meg a «Báró és bankár» elleni képzelt vagy valódi intrikák miatt dühöngött. Itt írta meg a «Mémoires terribles» IV. kötetét s *Brockhaus*nál ki akarta adni az egészet. Megvan a Leipzigból érkező válasz (1861 febr. 4.): a kiadó érdekesnek találja, de talán nem időszerű kiadni most még. *Hugo* nem várt, kiadta a maga költségén, de csak a IV. kötetet.

Nem kerülte el közben a figyelmét, hogy Magyarországon derül a látóhatár. Mégis magyarnak érezte magát s verset szerzett a jobb jövő reményében «A szentesített jog» czimen. A «General-Anzeiger» leipzigzi lap 1861 márcz. 14-iki száma egyszerre közölte, németül és magyarul, örömét fejezve ki, hogy a jeles költőt, mint jó hazafit is bemutatthatja.

Azonközben *Hugo* a dicsőség új ösvényét kereste. Még fiatal korában föllépett egyszer Hamburgban *Calderon* «Az élet álom»-jában, de siker nélkül. Most már nem próbált színpadon szerencsét, mert az emberek hálátlanok, társulatot se szervezett anyagi eszközök hiányában, hanem egymaga akart pótolni mindent. Kibérelt egy-egy nagy termet valamilyen nyilvános épületben s ott maga játszott színházat. Eljátszotta végig az összes szerepeket, elsősorban saját drámáiból, Annyi székét állított föl, a hány szereplő volt s fölváltva hol itt, hol ott foglalt helyet, némi jelmeze is volt, a mit folytonosan cserélgetett s hangját is próbálta a megfelelő szerephez idomítani. Ez volt a «pantomimica». Ilyen előadás a legnagyobb tehetség mellett is csak komikus hatást tehetett. Hogy valójában mekkora lehetett a *Hugo* előadó talentuma, bajos megállapítani. «Elment nevével az idő hajója». Annyi bizonyos, hogy nem rosszul szavalt, finom értelmi képessége és élénk temperamentuma segíthették benne. Dicsérik kifejező arczjátékát. Dicséret a tömérdek kivágott cikkben bőviben van; gáncs kevés, de csipős gúny is akad. Nem sokat bizonyít. Jó barátai, jóakarói mindig kerültek s a furcsa ember heves, követelő föllépésével sokszor ki is erőszakolta a dicséretet. Hallgatósága is akadt mindig, de a legtöbben mulatni jártak oda. Ő maga folyton rendületlenül hitt önmagában. Mintha e sok dicsérő cikket is ő maga szedte volna össze, vagdalta volna ki: a legelismerőbbek háromszor-négyszer is előfordulnak, mintha csak azért volna így, hogy többnek lássék. Még ez is önkéntelen szélhámoskodás. De e dicséretekből is megállapítható egy nagy természeti fogyatkozása: a hangja. Ez a hang tompa volt, rekedtes, csengés nélküli, az öregedő ember szava. Egy színpadi föllépés is akad közte: egyszer játszotta *Shylockot*. Ha az átérés elég volna a művészethez, *Hugo* bizvást sikert arat, mert beleönthette a világ elleni gyűlöletét a szerencsétlen zsidó sötét alakjába.

E bolond kedvteléshez csak egy lépcső kellett, hogy *Hugo* úgy szerepeljen, mint «a költészet fejedelme, a civilizáció pápája». Kilencz évig tartó vándorlás következett, mialatt fáradhatatlanul járt-kelt a vén rhapsodos, a vándorkomédiás, a koronátlan király. A történetet most már a pathologusnak kellene jegyeznie az irodalomtörténész helyett, mert ez már csak a monomania története.

1860-ban lépett föl először Berlinben. Még ez évben megfordult Münchenben és Leipzigban is. Maga művein kívül *Shakespeare*ből és *Schiller*ből is szavalt. Egyszer-kétszer énekesek és énekesnők is résztvettek estélyében, valamint Hamlet monologja után az Opheliával való páros jelenetben is volt társa, de túlnyomóan maga adott elő mindent. Jellemző, hogy az «Egy magyar királyban» Mátyás monologját magyarul szavalta. Közben irogatta az ú. n. «Selbstreclam»-jait, melyben teljes erőből fútta a trombitát és verte a dobot maga mellett. Van ilyen könyvtárunkban hőven: irott is, nyomtatott is. (A kéziratok között: 877. Qu. Germ.)

1865-ben Párisban látjuk viszont. Ez esztendőben Badenben igen kellemetlen és komikus kalandba keveredett. Az eset a «Le grand Journal» ez évi márczius 19-iki számában olvasható, együtt a költő fölvilágosító levelével. A szállóban szobát cserélt egy vendéggel, a kinek a pénze elveszvéen, *Hugót* vádolta a lopással. Persze fölmentették, de *Hugo* nem tudván magát mérsekelni, zajos és furcsa botrányt okozott. Itt két mellékkörülmény vonja magára a figyelmet: hogy a költőnek ezerötszáz frank készpénze van és hogy németes franczia kiejtése miatt porosznak nézik. Tehát a három nemzet költője csak az egy német nyelven írt és beszélt tökéletesen.

De ő ezt se vette észre sohasem s mindig voltak, a kik dicsérték jó francziaságát. A párisiaknak is volt szerencsájuk a pantomimicai előadásokhoz. Legtöbbet a «L'Iliade finie»-t szavalta végig az egészet. A prologot görög jelmezben adta elő, majd sisakosan, pajzsosan lépett föl, mint a trójai vitézek. A végén Trója égését jelezve, bengáli gyufákat gyujtogatott. Igazán olyasféle benyomást kelthetett, mint valami gyerekember szini előadása. De tompa hangjával és németes francziaságával is elérte, hogy dicsérték. A lapok írták, hogy kétkedő közönség

ment el az estélyére és meggyőzve távozott. Megadták neki a «Homère international» nevet. De a nevetők se hiányoztak. A «L'illustration de Bade» (1865 aug. 28.) igazi francia szellemmel gúnyolja ki. Tréfát üz francia beszédéből és azzal vigasztalja *Hugót*, hogy még sokat tanulhat, hiszen fiatal ember az öreg *Homeroshoz* képest, a kinek művét bevégezte.

Még ez évben átkelt a költő a tengeren s meglátogatta *Shakespeare* hazáját. Londonban is adott szavaló-estélyeket, hol az angol nyelvvel is megpróbálkozott s a *Milton* nagy operából szavalt *Shakespeare* mellett. Drámáját a «L'Iliade finie»-t itt is francziául deklamálta. Egy csomó londoni lap elismerő megemlékezése is van gyűjteményünkben.

1867 május 17-éről keltezte van Tony *Révillenek* egy kis czikke *Hugóról*. Irja, hogy előtte való napon találkozott Párisban a furcsa költővel, kit félig elismerőn, félig humorosan ír le. A «La Merveille» megjelent.¹ Tetszik neki a különös ember, a ki senkivel se törődve, üzi a maga mesterségét. Kissé fáradtnak látszott, de kék szeme a régi tűzben villogott szemüvege mögött. A «La Merveille» egy díszpéldányát megküldte különben *Ferencz József* császár-királynak is s irataink közt találjuk a király köszönetét, melyet gr. *Festetics* György, a király személye körüli már alkotmányos miniszter fejez ki. (1868 jún. 8.)

Talán, hogy még élő nővérét viszontlássza, talán a megujult alkotmányos élet, talán valami honvágy-féle csalta a költőt, hogy *Odyseiájának* néhány évre véget vessen. Visszatért Pestre. Megénekelte a kiegyezést s Párisban nyomatta ki, ilyen czimmel: «Les trois chants du cygne d'un pauvre poète». Világoskék táblája van ezüst betűkkel. (Az analekták között.) Voltaképen négy ének van benne: *Eugenia* császárnénak, *Erzsébet* magyar királynénak egy-egy, a koronázási szózat *Ferencz Józsefnek* s az utolsó *III. Napoleonhoz* intézve, fölváltva magyar, francia és német nyelven. Béke és feledés kora volt, kitüntetések, rendjelek, csillagok és kereszték hullása. Az öreg költőről is megemlékeztek: aranyérmét kapott a monarchia jellegével: «Viribus unitis», cserében az üdvözlődalért. Most az egyszer valami bohém élel-

¹ La Merveille en deux faces. Paris, 1867. Első része a «Le Cosmos finie» bevezetése a második résznek, a «L'Iliade finie»-nek. L. Havas A. I. m.

messég került fölül *Hugóban*: beváltotta az érmet. Fölajánlotta *Deák* Ferencznek: Ha *Deák* koronás uralkodóktól nem is fogad el kitüntetést, a költészet fejedelmétől elfogadhatja. *Deák* gavalérosan felelt rá: jelentékeny összeget küldött érte s az érmet a Nemzeti Múzeumnak küldötte, mint *Hugo* Károly ajándékát. Ott látható a régiségtárban. (Az érem története az analekták közt, valamint a Múzeum köszönőlevele is, 1868 júl. 10.)

Hugo folytatta a régi életét. A «Tigris»-szállóban lakott, gyakorta lehetett látni nyilvános helyeken, kávéházakban, a hol a fiatal nemzedéknek olvasgatta föl verseit és szidta az élő írókat. Esténként színházba járt, hová rendesen megkapta a maga ingyen-jegyét. Estélyeket is adott és szavalta költeményeit görög jelmezben, meztelen lábszárakkal, fehér tunikában, aranyos lanttal, koszorús fővel.

Talán érezte mégis, hogy nem ez az élet az, melyet álmodott magának valaha. Legalább sok keserűség gyült meg benne. 1866-ban alapította lapját, a «Die Fuchtel»-t, melyet egész haláláig folytatott. Nyomtatási költsége kikerülhetett a hirdetéseiből, tartalmát jóformán maga írta az utolsó betűig. Czímlapján a költő alakját lehetett látni római ruhában, jobbában kard, baljában lant, kétfelől tigris és medve ront rá. Törhetetlen munkakerő lakozott benne. Itt öntötte ki szive minden bánatát, minden keserűségét s szidta az egész világot, a politikát, az irodalmat. Mikor *Arany* János Szent-István-rendet kapott, fölkiáltott, hogy akkor *Hugónak* a Szent-István koronáját kellene adni. E *Bedlambe* való lapban kiadta drámáit is németül: a «Die Höllencomödie»-t, a «Des Hauses Ehre»-t, a «Brutus und Lucretia»-t, az «Ein Ungarkönig»-et és a «Das Schauspiel der Welt»-et.

Utolsó éveiben jutott eszébe régi bogara: az ének. A «szerződés nélküli tenorista» énekelni akart. Egyenesen a dal hazájába kíváncozott, Itáliába. 1872 márczius 12-én kapott levelet Rómából *Molajoli* Vinzenziótól, ki azt írja neki, hogy csak gyakorolja magát és vigyázzon az egészségére, októberben talán fölléphet. Úgy látszik, ez a terv végképen elmaradt, de a rögeszme más formában megvalósult. 1874-ben Firenzében jár a költő az Arno-partján, a méltóságos középkori paloták között. Új művészetet talált ki: a cantomimicát. Most már nemcsak drámákat ad elő, hanem operákat is. Járt Milanóban is, aztán

lement a tenger mellé, a gyönyörű Nápolyba. Nem tudni, hogy közben visszatért-e Pestre — valószínű, hogy igen, már csak a lapja miatt is — de a török közmondás szerint Olaszországban várt rá az utolsó kenyérdarab, melyet meg kellett ennie.

Ezekből az évekből valók az utolsó emlékek. Az olasz lapokból kivágott dicséretetek, aztán egy érdekes műsor valamelyik nápolyi estéről (49. Qu. Gall.). Itt a «cantomimica» szó helyett a «melomimicát» használja. Egész operákat ad elő egymaga, a «Tell Vilmost», «Normát» stb., *Bellini*, *Rossini*, *Donizetti* szerzeményeit, énekel tenort és altot egyszerre, minden operánál megjelöli a szereplő személyek korát, a mit ő tökéletesen fog utánózni. Ezek még siralmasabbak lehettek a drámai estélyeinél. Pedig *Hugo* tudott: nagyszerű elméleti képzettsége volt hozzá, páratlan finom zeneérzéke, fáradhatatlan buzgalma, de a hang teljesen hiányzott. (L. *Ágai* Adolf cikkét a «Pester Lloyd»-ban. 1877 nov. 25. Az analekták között.) És így akart hódítani a primadonnák és tenoristák hazájában.

A legutolsó darab *Hugo* életéből az «Il Lampione» firenzei ujság 1875 január 23-iki száma. Kétségtelen, hogy a cikket maga *Hugo* írta, mely oly fellengző hangon szól a cantomimica, Hugo-mimica, Hugo-logica fölfedezőjéről. Közli *Mariani* tenorista nyilatkozatát, hogy *Hugót* a tenoristák *Pattijának* tartja, mert *Hugo* géégéjében aranybánya van. *Liszt*, *Meyerbeer* és mások üdvözlő nyilatkozatai kísérik ezt a képtelen beszédet. Végül felsorolja a hét csodát, a mit *Hugónak* köszönhet a bámuló világ:

1. A «L'Iliade finie».
2. Hogy tragédiáit az automimica segítségével egyedül játssza el.
3. Hogy fölfedezte az automimicát és a cantomimicát.
4. Hogy három octavás emberfölötti hangja van.
5. Hogy ő Milanó troubadourja, ki üstökösként lesz ábrázolva, a mint a világ öt első tenoristáját salátaként megeszi.
6. Hogy annyi sok czikk jelent meg róla.
7. Hogy a firenzei közönség világesodának tartja.

Igérik, hogy együtt fog föllépni a színpadon *Tiberini* Marióval és Angelóval, a két jeles tenoristával. Az ujságlap másik oldalát nagy kép foglalja el: *Hugo* mellszobra látható, valami

különös kesernyés mosolylyal ajkán, opera-partitúrákkal körülvéve. Fejéből láng lövell ki, körülötte a fekete háttérben csillagok szikráznak és lepkék röpködnek zeneszerzők nevével ellátva. Az egész kép ép olyan durva metszés, a milyen csunya.

Ezzel elért *Hugo* az utolsó stádiumba, a mikor a rögeszme teljesen kiöl az agyban minden ép világot, mikor a gyöngytyúk rikácsolása csalogánydalnak tetszik s mikor önmagát már úgy képzei, mint az óriás Gargantuát, a kinek étvágyát nem győzik kielégíteni, de ő már valóságos kannibállá lett, a ki tenoristasalátáival fogyasztja el ebédét. Fejével a csillagokat veri s Londontól Nápolyig ragyogóvá tette a neki oly kicsiny világot. Nem is időzött benne soká: ez esztendő november 13-án Milanóban elhunyt.

Szívesen letennénk a tollat, de a még előttünk fekvő néhány papírlap mutatja, hogy a költő a milanói sírban se nyugodhattott teljes békességgel.

Egyetlen darabja élte túl, a «Bankár és báró». Báró *Podmaniczky* Frigyes, a Nemzeti Színház intendánsa, a darab írói jövedelmét megküldi özv. *Steiner* Józsefné, *Bernstein* Reginának és *Frankl* Fülöp loagnak, a költő legközelebbi rokonainak azzal a kegyeletes tanácssal, hogy fordítsák a *Hugo* sírkövére. Egyúttal azt a nézetét is kifejti, hogy nem időszerű műsoron tartani a darabot, mert *Hugónak* még nagyon sok ellensége él. (Budapest, 1878 okt. 13. és 1881 jan. 1.)

A sírkő el is készült, de 1883-ban a temetőt lezárták. A milanói polgármester ír *Sternberg* Adolfnak, *Hugo* rokonának (1891 jún. 4.), hogy gondoskodjanak a «hires és megsiratott költő» állandó nyugvóhelyéről. Akkor átviszik a Cimiterio Monumentaléba s ott vagy hamvvederben, vagy sírban elhelyezik. Mivel e célra már küldöttek nyoleczvanhat forintot, a hamvvederhez kell még ötvenhat, a sírhoz hatvankét forint. Ez irathoz van csatolva a sírkőfaragó számlája és a temető-igazgatóság nyugtatványa. Silány próza, mely a költőt holta után is üldözi. Ingyen még pihenni sem lehet. S a polgármester e levele válasz nélkül maradván, az a veszély fenyegette a szerencsétlen prófétát, hogy hamvait is kihányják. Érdekes, hogy a cantomimica fölतालójának egy zeneszerző lett a pártfogója, a napjainkban oly népszerű *Puccini* Giacomo, a modern olasz zene

egyik legkiválóbb mestere. Őt értesíti aztán a polgármester, hogy a régi sírkövet eladták húsz liráért s e pénzt hozzátéve a régebben küldöthöz, *Hugo* Károlyt örök nyugalomra helyezték a Cimitero Maggioréban. *Puccini* Pesten találkozik az egyik rokonnal s értesíti, hogy a költőnek most már illő sírhelye és fölirata van. (1895 máj. 22. Az összes idetartozó iratok együtt az analekták között.) Most már békén pihenhet, nem fogja háborgatni senki.

Gyűjteményünkben található mindenféle jegy a *Hugo*-estélyekre, a legkülönbözőbb színekben, magyar, német, francia, olasz és angol nyelven. Egy csomó vasuti és hajó-szabadjegy is hever egy rakáson, melyeket *Hugo*, mint a «Fuchtel» szerkesztője kapott innen-onnan. Kiadott drámái közül itt van az «Egy magyar király» kézírata (1183 Qu. Hung.), mely igen jelentéktelen különbségekkel azonos a kiadott szöveggel; aztán két darab francia fordításban: a «Bankár és báró» («Une femme» címmel. 43. Qu. Gall.) és a «Brutus és Lucretia» (45. Qu. Gall.) Az előbbi csaknem szó szerinti fordítás, az utóbbi vers helyett prózában adja az eredetit s az utolsó felvonás lényegesen rövidebb. A bevégező forum-jelenet elmarad s Brutus a várfalokról hirdeti ki Tarquinius száműzetését. E rövidítéssel csak nyert a darab, drámaibb lett. E dráma verses francia fordításából is van egy igen rövid töredék (49. Qu. Gall.) Nem tudni, elkészítette-e teljesen.

Van itt aztán egy gyűjtemény a *Hugo* Pesten előadott darabjairól szóló kritikákból, kivált a «Bankár és báróról» szólókból. Kár, hogy e csoport nem teljes, de itt találhatók a közelmúlt följújtásainak ismertetései is. Látszik, hogy a darab minden belső drámái élete mellett is inkább csak irodalomtörténeti emlék; az előadók se tudnak a pathos azon érzelmes nyelvén beszélni, mely a negyvenes években az igazság erejével hatott.

Még egy érdekes kézirat van a Múzeum birtokában. Alig pár lapos magyar kézirat ez, *Hugo* saját írása, «Faust» fordításának töredéke (1841. Oct. hung.). Talán nem csalódunk, ha keltét a negyvenes évekre tesszük. *Hugo* a magyar nyelvvel csak akkor foglalkozott tüzetesen, később nem írt magyarul semmit. Jellemző e

mutatvány, mert bizonyosságát adja, mennyire mehet az emberi önhittség. Ő, a maga dadogó, botorkáló magyarságával akarta lefordítani a titáni művet, mely óriási nyelvi készséget kíván és a legnehezebb műfordítói föladatok egyike. De érdekes azért is, mint a legelső magyar «Faust»-fordítás félbemaradt töredéke, melylyel *Hugo* akarta megajándékozni szülőhazáját.